

феноменам, які патрабуе далейшага вывучэння і аналізу. Разуменне іх ролі і механізмаў фарміравання дазволіць больш эфектыўна ўплываць на працэсы сацыялізацыі і развіцця асобы, а таксама спрыяць стабільнасці і гармоніі ў грамадстве.

Літаратура

1. Абушенко, В. Л. Основания культурсоциологии : избранные труды / В. Л. Абушенко ; сост. А. В. Комаровский. – Минск : Беларуская навука, 2016. – 497 с.
2. Ахмерова-Ильина, Л. В. Ценностные ориентации личности учащихся и их роль в организации образования в общеобразовательной школе : дис. ... канд. соц. наук / Л. В. Ахмерова-Ильина. – Минск, 1999. – 111 с.
3. Данилова, Е. А. Трансформация базовых ценностей молодежи Республики Беларусь: социологический анализ : дис. ... канд. соц. наук: 22.00.01 / Е. А. Данилова. – Минск, 2009. – 109 с.
4. Звёздкин, Н. М. Формирование патриотических ценностей в системе государственной молодежной политики Республики Беларусь: дис. ... канд. соц. наук : 22.00.08 / Н. М. Звёздкин. – Минск, 2021. – 156 с.
5. Левко, А. И. Образование на перекрестке культур и цивилизаций / А. И. Левко. – Минск: Бел. навука, 2023. – 468 с.
6. Левко, А. И. Проблема ценности в системе образования / А. И. Левко, Л. В. Ахмерова. – Минск: НИО, 2000. – 311 с.
7. Титаренко, Л. Г. Ценностный мир современного белорусского общества : гендерный аспект / Л. Г. Титаренко. – Минск. : БГУ, 2004. – 205 с.
8. Ценностный мир современного человека : страны Восточного партнерства, Европейский союз и Россия в международных проектах по изучению ценностей / Д. Г. Ротман [и др.] ; под ред. Д. М. Булынько, А. Н. Данилова, В. В. Правдивца, Д. Г. Ротмана – Минск : БГУ, 2016. – 219 с.

Д. С. Бабаедаў

Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава
УДК 811.161.3'373.23:398.2(576.5)

ПРОЗВІШЧЫ І МЯНУШКІ Ў МОВЕ ЛЕГЕНД І ПАДАННЯЎ ВІЦЕБШЧЫНЫ

Ключавыя словы: легенда, мова, мянушка, паданне, прозвішча.

Артыкул прысвечаны даследаванню прозвішчаў і мянушак, якія ўжываюцца ў мове легенд і паданняў Віцебшчыны і ўтрымліваюць у сваім значэнні лінгвакраіназнаўчую інфармацыю. Спецыфіка выяўленага лінгвакраіназнаўчага кампанента значэння ў прозвішчах і мянушках сведчыць пра тое, наколькі глыбока ў фальклоры могуць атрымаць моўнае ўвасабленне нацыянальныя асаблівасці рэчаіснасці таго ці іншага этнасу як лінгвакультурнай супольнасці, асаблівасці яго менталітэту і светаўспрымання, культурна-этнаграфічныя традыцыі, сацыяльна-бытавыя і прыродна-ландшафтныя ўмовы пражывання.

SURNAMES AND NICKNAMES IN THE LANGUAGE OF LEGENDS AND TRADITIONS OF VITEBSK REGION

Key words: legend, language, nickname, surname.

The article is devoted to the study of surnames and nicknames that are used in the language of legends and legends of the Vitebsk region and contain linguistic and cultural information in their meaning. The specificity of the expressed linguistic and cultural component of the meaning in surnames and nicknames indicates how deeply the national peculiarities of the reality of a particular ethnic group as a linguistic and cultural community, the peculiarities of its mentality and worldview, cultural and ethnographic traditions, social and natural and landscape living conditions can be embodied in folklore.

Лексічны склад беларускіх прозвішчаў надзвычай багаты і разнастайны. Так, вядомы беларускі мовазнавец-анамаст акадэмік М.В. Бірыла сабраў унікальную калекцыю беларускіх прозвішчаў – больш за 20 тысяч адпаведных антрапонімаў. Багатая пісьмовая спадчына беларускага народа, а таксама матэрыялы дыялектных слоўнікаў, этнаграфічных прац, мемуары далі магчымасць даследчыкам прасачыць, як з былога, надзвычай багатага іменаслова старых і новых царкоўных імёнаў, мянушак, мянушак-характарыстык у іх разнастайных формах і варыянтах паступова складвалася сучасная сістэма беларускіх прозвішчаў, як выяўлялася яе спецыфіка, яе тыповыя адметныя асаблівасці.

Паходжанне многіх беларускіх прозвішчаў матываванае. Даследчыкі адзначаюць, што шматлікія прозвішчы прадстаўнікоў нашага народа ўтварыліся семантычным спосабам (шляхам пераасэнсавання былых назваў-характарыстык асобы па тых ці іншых адзнаках) ці ад гутарковых формаў імёнаў. Пазней унутраная форма, лексічнае значэнне сцерліся і найменне стала выконваць чыста назывную функцыю – функцыю вылучэння чалавека сярод насельнікаў.

У прозвішчах адлюстроўваліся шматлікія з’явы гісторыі нашага народа, яго побыт, заняткі, звычкі. Прозвішча – гэта своеасаблівая энцыклапедыя культуры, сацыяльна-эканамічных умоў жыцця беларусаў. У прозвішчах да нашага часу захаваліся тысячы слоў, якія актыўна ўжываліся ў звычайнай намінальнай функцыі, а цяпер па розных прычынах страціліся.

У тэкстах легенд і паданняў Віцебшчыны можна выдзеліць некалькі разнавіднасцей прозвішчаў, створаных для ідэнтыфікацыі персанажаў: прозвішчы выдуманых, створаных фантазіяй аўтара; прозвішчы сапраўдныя, рэальныя, якія мелі прататыпы літаратурных персанажаў.

Варта звярнуць увагу на тое, што ў складзе антрапанімічных назваў даследаваных твораў вуснай народнай творчасці вызначаюцца:

1) прозвішчы, утвораныя ад назваў канкрэтных прадметаў: *Капля, Квач, Кваша, Капейка, Завеса*;

2) прозвішчы, утвораныя ад назваў частак цела чалавека: *Барада, Губа, Зуб, Жывот, Нага, Нос, Вус*;

3) прозвішчы, утвораныя ад назваў рыб, птушак, раслін, насякомых, жывёл: *Бык, Воўк, Заяц, Лось, Арал, Сом, Голуб, Варона, Дуб, Грэчка, Вярба*.

Паводле лексіка-семантычных характарыстык даследавання прозвішчы можна раскласіфікаваць па наступных групам:

1) прозвішчы, утвораныя ад назваў жывёльнага свету. Такія онімы нярэдка характарызуюць іх носьбітаў па якасці, што ўласцівы жывым істотам: *Бычыха, Ваўчыха, Турскі, Мядзведзеў*. Напрыклад, **Бычыха** (паходзіць ад назоўніка *бык*): *Бычыха вельмі любіла гатаваць аўсень* (Легенда пра вёску Пуські) [2, с. 16]; **Ваўчыха** (паходзіць ад назоўніка *воўк*): *Сала і мяса Ваўчыха склала ў кубелец і паставіла ў каморы* (Паданне пра вёску Скачыха) [1, с. 413]; **Турскі** (паходзіць ад назоўніка-назвы жывёлы *тур*): *Вада ў цэбры Турскага накрылася тоненькім ільдом* (Паданне пра вёску Чырвоны Кастрычнік) [1, с. 97]; **Мядзведзеў** (паходзіць ад назоўніка *мядзведзь*): *Мядзведзеў паставіў берасцень на вакно і пабег да бабулі* (Паданне пра вёску Бяседы) [1, с. 202];

2) прозвішчы, утвораныя ад назваў прадметаў і ежы: *Труба, Трапка, Шуба, Корж, Сноп*. Напрыклад, *Труба* (паходзіць ад назоўніка *труба* ‘доўгі, пусты ў сярэдзіне, прадмет круглага сячэння’): *Труба пераносіў біклагу на рэмені, што мацаваўся збоку* (Легенда пра назву вёскі Бранцава) [2, с. 18]; **Трапка** (паходзіць ад назоўніка *трапка* ‘ануча, якой бяруць гаршкі і чыгуны’): *Трапка знаходзіўся недалёка ад лазні* (Легенда сведка падзей) [2, с. 47]; **Шуба** (паходзіць ад назоўніка *шуба* ‘цёплае верхняе адзенне’): *Шуба азірнуўся і ўбачыў выразную постаць чалавека, якая рухалася прама да свірана* (Легенда пра вёску Восава) [1, с. 125]; **Корж** (паходзіць ад назоўніка *корж* ‘прэснае, сухое печыва з мукі’): *Корж пайшоў мыцца ў лазню* (Легенда пра вёску Крынкі) [1, с. 21]; **Сноп** (паходзіць ад назоўніка *сноп* ‘звязаны пук зжатых сцёблаў збажыны і некаторых іншых культур’): *Сноп падышоў да калесніі пачаў справу рабіць, забіваць утулку* (Паданне пра вёску Іканкі) [1, с. 430];

3) прозвішчы, утвораныя ад назваў асоб паводле знешняга выгляду, фізічных якасцей ці якасцей характару: *Салапека, Клышаногі, Дзеравянка, Зубаха, Бяззубік, Трыбух, Папліцка*. Напрыклад, **Салапека** (утворана ад спалучэння слоў *пачы сала*): *Салапека прынес з поля лён і пачаў абрываць яго драчком* (Легенда пра вёску Ахрэмаўцы) [1, с. 65]; **Клышаногі** (паходзіць ад назоўніка *касалапы* ‘той, хто, ідучы, ставіць ступні на скамі ўсярэдзіну або ў бакі’): *Зараз як вазьму лейцы, то шкуру спушчу – зазлаваў*

Клышаногі (Паданне пра Гарадок) [1, с. 101]; *Дзеравянка* (паходзіць ад прыметніка *дзеравянны* ‘драўляны’): *Дзеравянка сханіў абганялку і пабег на поле* (Легенда пра вёску Дзяцель) [2, с. 22]; *Зубаха* (паходзіць ад назойніка *зуб*): *У хаце Зубахі стаяла вялікая бёрда* (Легенда пра Лепель) [1, с. 196]; *Бяззубік* (паходзіць ад спалучэння слоў *без* *зубоў*): *Бяззубік узяў матыку і пайшоў на поле* (Легенда пра вёску Заазер’е) [2, с. 23]; *Трыбух* (паходзіць ад назойніка *страўнік*): *Уханіў Трыбух шапку, світку, кавалак хлеба і выскачыў на вуліцу* (Паданне пра вёску Копці) [1, с. 185];

4) прозвішчы, утвораныя ад назваў расліннага свету: *Струк, Груца, Ясень, Ракіта*. Напрыклад, *Струк* (паходзіць ад назойніка *струк* ‘доўгі і вузкі плод некаторых раслін’): *Струк надзеў аблавуху і пайшоў на вуліцу* (Легенда пра вёску Паддубцы) [1, с. 279]; *Груца* (паходзіць ад назойніка *груца* ‘ячменныя крупы, а таксама каша з гэтых круп’): *Груца надзела прыгожую падвічку і пайшла на вуліцу* (Паданне пра вёску Баравыя) [1, с. 362]; *Ясень* (паходзіць ад назойніка *ясень* ‘дрэва з перыстым лісцем’): *Ясень вельмі любіла танцаваць бес* (Легенда пра вёску Бакшты) [1, с. 347]; *Ракіта* (паходзіць ад назойніка *ракіта* ‘дрэва або вялікі куст сямейства вярбовых’): *Ракіта, стоячы на беразе, размазваючы слёзы, плакала* (Легенда пра вёску Прудок) [1, с. 113];

5) прозвішчы, утвораныя ад назваў асоб паводле прафесіі: *Каваль, Пячнік*. Напрыклад, *Каваль* (паходзіць ад назойніка *каваль* ‘майстар, які займаецца коўкай металу’): *Жыта ўжо асыпаецца, а Каваль усё чакае, калі да яго прыйдуць наймацца касцы за залатоўку ў дзень* (Легенда пра вёску Крынкі) [1, с. 21]; *Пячнік* (паходзіць ад назойніка *печ*): *Падышоў Пячнік бліжэй, хацеў узяць які цурбалак, ды не паспеў* (Легенда пра вёску Мардухі) [1, с. 192];

6) прозвішчы, утвораныя ад уласных імён: *Васількевіч, Міхалевіч*. Напрыклад, *Васількевіч* (паходзіць ад уласнага імя *Васіль*): *Васількевіч паклаў дзяругу на стол і пайшоў у камору* (Легенда пра вёску Свабода) [1, с. 94]; *Міхалевіч* (паходзіць ад асабовага мужчынскага імя *Міхал*): *Ведалі, што Міхалевіча не адолеюць на сіле, дык з ручніцы хацелі застраліць* (Паданне пра вёску Лабуноўшчына) [1, с. 408].

Ва ўсе часы, як сведчаць матэрыялы даследаванняў, у беларусаў шырока ўжываліся мянушкі. Мянущка – гэта дадатковае імя, што даецца жартам або ў насмешку чалавеку ў адпаведнасці з яго вонкавым выглядам, характэрнымі рысамі паводзін, у выніку аналогій і параўнанняў. Сярод лінгвістаў усталявалася нават думка, што мянушкі набываюць папулярнасць пераважна ў тых народаў, у якіх існуючая сістэма ўласных асабовых імёнаў была запазычана ў другіх народаў, а простыя людзі не разумелі іх першаснае, зыходнае значэнне. У сувязі з гэтым варта ўвагі думка У. Івашкі, які лічыць, што мянушкі з’яўляюцца характэрным элементам язычніцкай сістэмы імёнаў з апелятыўна значымымі асновамі.

Частка сучасных прозвішчаў – гэта так званыя “вулічныя прозвішчы”, якія шырока ўжываліся на Беларусі з даўніх часоў. Ды і цяпер у вёсках, асабліва тых, дзе шмат аднастайных афіцыйных прозвішчаў, шырока карыстаюцца “вулічнымі прозвішчамі-мянушкамі”, каб прасцей растлумачыць, пра каго ідзе гаворка, дзе жыве той чалавек, якога вылучаюць з ліку яго суродзічаў, землякоў.

У вуснай народнай творчасці Віцебшчыны шырока ўжываюцца мянушкі, якія выкарыстоўваюцца як адзін з дзейсных элементаў стварэння гумару, іроніі, сарказму. У мове легенд і паданняў, народных песень Віцебшчыны ўжываюцца такія мянушкі, як, напрыклад, **Смятаннік** (паходзіць ад назоўніка *смятана*) – чалавек, які некалі ў склеп да суседкі залез і з’еў смятану. Напрыклад:

Смятаннік уцякаў, аж макацёр разбіў (Паданне пра вёску Астраўляны) [1, с. 108];

Картапляся (паходзіць ад назоўніка *картопля*) – чалавек, які вельмі любіць картоплю (бульбу) і вырабленыя з яе галушкі. Напрыклад: *Да Мішы прыліпла дражнілка Картапляся* (Легенда пра вёску Дудалі) [1, с. 68];

Пячок (паходзіць ад назоўніка *печ*) – чалавек, які любіць спаць на пячы. Напрыклад: **Пячок** ляжаў на печцы і пазяхаў, гледзячы на маці (Легенда пра вёску Бірулі) [1, с. 164];

Хлябеста (паходзіць ад назоўніка *хлеб*) – чалавек, які заўсёды ва ўсіх просіць хлеба. Напрыклад: *Дадзім мы табе хлеба, але будзем зваць цябе Хлябестам* (Легенда пра вёску Гарэлікі) [1, с. 228] і інш.

Такім чынам, даследаваныя ў мове легенд і паданняў Віцебшчыны прозвішчы і мянушкі могуць ўтварацца ад назваў канкрэтных прадметаў, ежы, частак цела чалавека, назваў рыб, птушак, жывёл, раслін, насякомых, асоб паводле прафесіі, уласных імён. Гэта адбываецца, відаць, з прычыны недастатковай колькасці ўласных імёнаў, якая не магла задавальняць патрэбы грамадства, бо гэта прыводзіла да іх частага паўтарэння або стварала пэўныя нязручнасці.

Літаратура

1. Віцебшчына: назвы населеных пунктаў паводле легендаў і паданняў / Ненадавец А. М. сост; склад., запіс., апрац. А. М. Ненадаўца. – Мінск : Беларусь, 2000. – 478 с.

2. Легенды і паданні Віцебшчыны: зб. матэрыялаў абласнога конкурсу “Легенды і паданні роднага краю” / Віцебскае абласное аб’яднанне па арганізацыі пазашкольнай працы з дзецьмі і падлеткамі, Аадзел беларусазнаўства і краязнаўства. – Віцебск, 2002. – 143 с.